

Simbolna krajina na širšem območju zgornje Vipavske doline

Tina Kompare

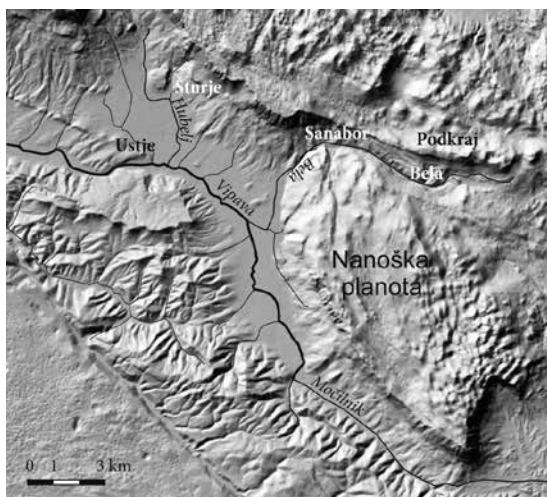
The aim of the contribution is to reconstruct the symbolic landscape on the base of the folk tradition in the Upper Vipava Valley and surroundings. However, there are visible differences in observed elements between the valley and the plateau, which is the result of the duration of its being inhabited and the density of population. It is to be understood from the folk tradition that the Nanos plateau has been considered as a holy mountain before the arrival of Christianity.

Keywords: symbolic landscape, sacred mountain, folk tradition, mythical creatures, Nanos, Vipava Valley

Krajina je izraženo razmerje med človekom in naravo na določenem območju in v določenem času. Da je prostor postal krajina, je torej moral imeti neko konkretno kulturno podobo in pomen (Novaković 2003, 174). Za kapitalistično družbo je prostor zgolj vir, ki ga je potrebno z ustrezno družbeno organizacijo čim bolj učinkovito izrabiti. Predkapitalistične družbe so ga dojemale globlje. Verjeli so, da obstajajo kraji, ki omogočajo stalno komunikacijo s predniki, duhovi in drugimi silami (Novaković 2003, 175). Določeni zgodovinski dogodki in verski elementi se v kolektivnem spominu ohranijo, če imajo povezavo z materialnim simbolom, nameščenim v prostoru, ki nezavedno vpliva na spomin posameznika (Hrobat 2007, 32). Spomin na ritualno pomemben prostor v preteklosti lahko prepoznamo v ritualnih praksah in vraževerjih, ki vzdržujejo določen pomen kraja (Hrobat 2007, 39). Prispevek predstavlja eno izmed obravnavanih tem v diplomskem delu »Arheološka topografija in zgodovina območja nekdanjega vipavskega gospostva«, ki je nastalo pod mentorstvom doc. dr. Katarine Katje Predovnik na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (Kompare 2008).

Ustje - na vhodu v deželo Kranjsko

Prehod v Zgornjo Vipavsko dolino (slika 1) z zahoda zapira potok Hubelj ter osamelec, na katerem stoji vas Ustje, ki naj bi dobila ime prav po svoji legi. Ustje je ležalo na ustju, meji dežele Kranjske. V kartografiji iz leta 1561 se pojavi pod imenom "Gmynd", kar v stari nemščini pomeni sotočje (Kos 1954, 55). Vas se razprostira po jugovzhodnem pobočju griča, ki je s treh strani obkrožen vodo. Tik pod vasjo se namreč potok Jovšček združi z Vipavo, le pol kilometra višje pa je sotočje Hublja in Vipave. Ravno tu, jugovzhodno od vasi, naj bi se nekoč raztezalo jezero, čez katero so mrtve vozili v

Sl. 1: Zemljevid obravnavanega področja z nazakazanimi kraji, ki se omenjajo v tekstu.

čolnih.¹ Pripoved o obstoju jezera je v slovenskem izročilu zelo pogosta, v neposredni bližini jo srečamo še v Sanaboru in Vodichah. Jezero simbolizira zemeljsko oko, s katerim prebivalci podzemlja opazujejo dogajanje na Zemlji. Voda je ločnica med živim svetom in mrtvim podzemljem (Hrobat 2010, 144). Tudi v pokrajini reke razmejujejo področje. Srenjska meja Ustja iz franciscejskega katastra na vzhodu in jugu poteka po strugi Hublja ter Vipave. Jezero ima pogosto tudi funkcijo meje med prostorom ljudi in prostorom, kjer človek ne more živeti (Hrovatin 2007, 109). Ravnica je še danes neposeljena, saj so s hidreregulacijo pridobili rodovitno obdelovalno površino. Jezero lahko v konkretnem primeru govori tudi o cerkveni meji. Cerkev sv. Janeza Evangelista v Ustju je bila leta 1650 omenjena kot podružnica Vipavskega Križa (Vidmar 2004, 206), za razliko od bližnje sv. Marjete na sosednjem hribu, ki je takrat pod oskrbo cerkve v Šmarjah (Vidmar 2004, 142).

Sama cerkev sv. Janeza Krstnika na Britihu, na najvišji točki vasi, je iz leta 1618, kot nam pove napis nad glavnim portalom. Stena cerkve je na zahodu drugače zidana, zato je mogoče, da je bila cerkev naknadno podaljšana in je v resnici še starejša, kot piše nad vhodnimi vrati. Stavba ima gotske forme in domnevajo, da stoji na temelju starejše stavbe, ki je služila kot taborsko pribežališče. Na obrambno funkcijo cerkve v okviru protiturškega tabora kaže strelna lina na južni steni (Vidmar 2004, 206).

»Nekateri mislijo, da so na tukajšnjem hribu obglavili Janeza Evangelista. Cerkev je poznana tudi po svojih zvonovih. Eden je posvečen Mariji, drugi, »jukuc« pa je odganjal točo. Ta zvon ima posebno vibracijo, ki razkroji oblake s točo. Pod cerkvijo je Plešišče (na severovzhodni strani, op.a.). Tu naj bi kurili kres in plesali.«²

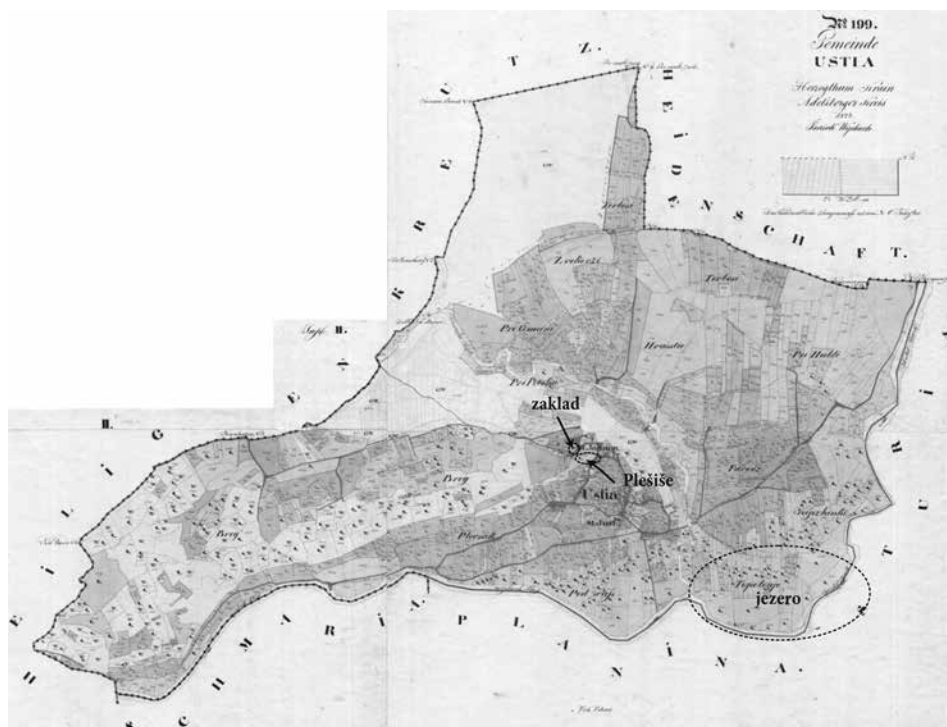
Izročilo o Plešišu (slika 2) v Ustjah se glede svoje lege lepo ujema s starim obrednim plesom, ki nam je znano predvsem iz Dolenjske in Štajerske (Šmitek 2004, 46–47). Obred je potekal na travniku pod goro blizu cerkve kot arhetipske »svetovne osi«. Takšne ekstatične plesse so slovenski romarji v 19. in prvi polovici 20. stoletja izvajali ob glavnih romarskih shodih, ki so se skoraj vedno odvijali pri cerkvah, posvečenih Mariji (Mencej

¹ Pripovedoval Silvester Fakuč, Ustje 56, roj. 1959; Zapisala Tina Kompare (24.1.2008).

² Pripovedoval Silvester Fakuč, Ustje 56, roj. 1959; Zapisala Tina Kompare (24.1.2008).

Sl.2: Pogled iz Britha na Plešiče (spodaj ležeča terasa) in Vipavsko dolino z vhomom v dolino Bele v ozadju.

Sl.3: Franciscejski kataster za Ustje iz leta 1822 (Vir: Državni arhiv Slovenije, Ljubljana).

2013, 175). V obravnavanem primeru je Mariji posvečen zgolj zvon. Plesati oz. »vrtec igrati« so pričeli ob mraku. Premikali so se v obliki spiral in vijug. Ob plesu je nastajal spiralni labirint, njegovo središče pa je predstavljalo sveto ali najvišje, skrivnostni kraj, kjer sta se povezovala življenje in smrt, svetloba in tema, moški in ženski princip. Kroženje po labirintu lahko simbolizira vzpon na sveto goro ali v nebo, če se odvija v smeri gibanja Sonca, oziroma spust v podzemlje, če se odvija v nasprotni smeri gibanja Sonca. Igranje vrtca je imelo močan psihološki naboj, posamezni udeleženci so ob tem doživljali ekstazo. Kroženje okoli megalitov ali cerkva je bil način premagovanja pregrade med tem in onim svetom (Mencej 2013, 12). Vrtec je primer kolektivnega rajanja, ki morda izvira iz starega religioznega obreda in ga je krščanstvo nato preoblikovalo (Ramovš 1975, 73).

Na cerkev v Ustju (slika 3) je vezano tudi izročilo o zakladu:

»Govorili so, da obstaja zaklad, ki so ga predniki skrili pred Turki. Zaklad naj bi bila dva lonca zlatnikov, ki so jih zakopali. Dva vaščana sta kopala za oltarjem, a sta se med delom prestrašila, ker se jim je zdelo, da kip sv. Janeza odkimuje z glavo.³«

Zaklad, o katerem govori ustno izročilo, je po mnenju g. Silvestra Fakuča, ki danes skrbi za cerkvico, kamniti oltar, ki je bil skrit pod lesenim. Za ta oltar ni vedel nihče in so ga slučajno odkrili, ko so hoteli med obnovo premakniti leseni oltar. Lesen oltar naj bi bil iz okoli leta 1927, tako kot baročni kip sv. Janeza.

Bela

Izročilo o Turkih ponovno srečamo nedaleč stran, na nasprotni strani Vipavske doline, na koncu soteske, ki je ujeta med Trnovsko in Nanoško planoto.

»Pred Turki je v Belo pribežala kneginja oz. grofica Bela. Doma je bila menda nekje z Gorenjske, po drugi različici iz Štajerske. Tu je bila na varnem pred Turki, ker je vas skrita v ozki soteski in skozi ni peljala nobena pot. Ta begunka je pripeljala s seboj tudi veliko belih kokoši, ki jih tedaj v vasi še ni bilo. Za velikonočne praznike je vsem otrokom podarila pirhe. Svoje bele kokoši je vodila vsak dan na pašo na senošet »Kurji laz«. Živel je v hiši, ki je zdaj že podrta, a vendar so še obris starih zidov, kar priča, da je tu stala hiša. Njen mož, vitez, je bil v vojski. Zanj se je zelo bala, zato je dala postaviti tri znamenja (pri Metnovem naj bi bil mož po eni različici pripovedi pokopan, op. a.), ob katerih je molila za srečno vrnitev svojega moža. Žal pa molitve niso zalegle, saj je bil mož v vojski ranjen. S svojim zvestim hlapcem sta hodila od Vipave do Sanabora, do kraja, ki mu pravimo Krajna voda. Tam je omagal in ni mogel več naprej. Prosil je svojega hlapca, naj gre dalje ter poišče njegovo ženo Belo, jo pozdravi in pove, kje je omagal. Bela je skuhala nekaj jajc, na katera je vtisnila svoj grb, ki se je glasil: »Ne kradi, ne zmikaj, kar najdeš ne podtikaj.« Ta jajca je dala hlapcu, naj jih nese možu. Mož je po grbu spoznal, da je njegova žena blizu. Z zadnjimi močmi je lezel naprej. Tudi ona mu je šla naproti. Nekaj sto metrov pred vasjo je umrl. Vdova ga je pokopala in mu dala postaviti znamenje, na katerem sta še danes vidni črki M!N. Kaj je bilo s kneginjo se ne ve. Morda se je celo vrnila v svojo deželo. V spomin nanjo, ki so jo vaščani ljubili in spoštovali, je vasi ostalo ime Bela (Černigoj (ur.) 2002, 367).«

Vas Bela je še po Franciscejskem katastru sodila v srenjsko območje Višnjega. Žal mi ni uspelo identificirati lege treh omenjenih znamenj, ki bi morda lahko bili mejniki novovzpostavljene vaške skupnosti.

³ Pripovedoval Silvester Fakuč, Ustje 56, roj. 1959; Zapisala Tina Kompare (24.1.2008).

Sanabor

Do Bele lahko pridemo iz zahoda po poti iz Višnjega ali pa po soteski, kot v zgodbi vitez, skozi sosednjo vas Sanabor. Prvotno naj bi vas bila na sončni strani proti Colu (Černigoj (ur.) 2002, 375). Kjer stoji vas sedaj, je bilo po ljudskem izročilu jezero, ki je odteklo po strugi Bele. Ena različica ljudskega izročila izginotje jezera pripisuje kazni bogov:

»V Sanaborju je bil raj na zemlji, v vasi pa sta živela zakonca, ki sta se nenehno prepirala. Mož je bil pijanec in nevernik, žena pa je častila bogove. Ko ga je žena nekega dne karala, ker ni nehal piti, ji je mož zagrozil, da ji bo privezal kamen za vrat in jo vrغل v jezero, če ga bo še enkrat okregala. To je zelo razjezilo bogove in sklenili so, da bodo zaradi tega kaznovali vas. Poslali so strelo, da je udarila v skalo, ki je vodi zapirala pot, in jo preklala. Za vaščane se je zavzel njihov zavetnik sv. Daniel in predlagal bogovom, naj v zameno za jezero nastane tam rodovitna zemlja (Mladi Vipavec, 1979/80, 30).«

»Voda jezera je počasi pronicala skozi apnenčasto skalovje in si vrezala ozko sotesko. Kraju, kjer se je voda prebila skozi apnenčaste skale, so domačini rekli Čojk. Tu je tudi precej globok tolmun (Černigoj (ur.) 2002, 375).«

»Ko si je voda utirala pot, je počasi odtekala in na gričku, ki je gledal iz vode, so zgradili cerkvico. Cerkvi sv. Danijela se v ljudskem izročilu reče tudi Na jezeru (slika 4), ker je bilo tu nekoč jezero (Černigoj (ur.) 2002, 379; Postojnsko okrajno glavarstvo 1889, 159–160).«

»Za časa, ko so v Ajdovščini bili še ajdje, so nosili kristjani iz Šempasa in Črnič (na Goriškem) mrliče pokopavat v Sanabor. Hodili so preko Čavna, tako da so se ognili Ajdovščini (Plesničar 1998, 47).«

Sl.4: Sanabor, območje nekdanjega jezera s cerkvico sv. Danijela.

V Sanaboru imamo poleg izročila o izginulem jezeru, ki smo ga srečali že pri Ustju, tudi pripoved, ki spominja na motiv vesoljnega potopa, pri tem tukaj namesto vode nastopa burja. Sam motiv mogoče kaže na staro poselitev z dolgo prekinitvijo. Nad Sanaborom na Vrhku so nekoč bivale hudobne vile, ki so hotele uničiti svet s hudo burjo (Černigoj (ur.) 2002, 375):

»Nekateri stari ljudje pravijo, da so na hribu nad vasjo prebivale vile, ta kraj se imenuje Vrhek. Stari ljudje pravijo, da so nekoč bivale nad vasjo hudobne vile, ki so večkrat nagajale kmetom in popotnikom. Bogovi so se jezili nad hudobnimi vilami in so jih hoteli uničiti. Ker so vile vedele, da se pred bogovi ne morejo rešiti, so s hudo burjo uničile svet. Rešil se je le Reber. Eden izmed bogov mu je dal rožo in jabolko, to pa zato, ker se je rešil tako, da je splezal na jabolko, ki je segalo globoko pod zemljo. Vsadil je rožo in jabolko, pod jabolkom pa si je sezidal hišo. Na tem kraju odlično uspevajo jabolka, pa tudi rož je mnogo. Za spomin na Rebra so vaščani dali kraju, kjer je vsadil rožo in jabolko, ime Reber. Pa tudi njegova kočica še stoji tam (Mladi Vipavec, 1979/80, 30).«

Zgodba spominja na pripoved o Kurentu, ki je ob vesoljnem potopu rešil stražarja, ker se je zatekel k vinski trti, Kurentovi rastlini (Kropej 2008, 38). Kurent naj bi bil slovansko božanstvo vina in veselja, po imenu sodeč rodovitnostno-lunarni lik (Kropej 2008, 41). Arheološke raziskave ga povezujejo z antično Kibelo, frigijsko »mati zemljo« (Ciglencečki 1999, 21–31).

Vile so v Sanaboru hudobne, pri izviru Hublja in v Višnjah pa pomagajo drugim. V Sanaboru in Višnjah imajo nadnaravno moč in sposobnost vpliva na vreme. Nad Višnjami se strmo dviga svet, na vrhu pa so skalnati grebeni, kjer so v starih časih prebivale vile:

»Lepa dekleta z dolgimi lasmi so sedela na Pisanem školu in prepevala kasno v noč zmerom na večer pred dežjem. Eno leto dolgo ni hotelo biti dežja. Vile se niso oglasile, pa se je mladina zmisllila, da bo oponašala vile. Ljudje v vasi so jih slišali in si oddahnili. Drugi dan se je nebo res stemnilo, čez in čez je bilo naenkrat tako črno, da je bilo kot na sodni dan. Začelo je grmeti in bliskati, usula se je kot oreh debela toča in klestila vsevprek. Tisto leto ni bilo nobenega pridelka. In od tistikrat ni več nobeden slišal petja vil na Pisanem školu (Černigoj 1988, 28–29).«

Vile delujejo kot posrednik med človekom in naravo. Zadržujejo se na skalnatem vrhu hriba in so ljudem nedostopne.

Šturje z zaledjem

Če se iz sanaborske soteske med Trnovsko in Nanoško planoto pomaknemo nekoliko bližje Ajdovščini, se v izročilu o Podrti gori zopet pojavi turški motiv:

»Nekoč je bila v tej gori velikanska votlina. V njej se je svetil marmor in bleščeči kamniki so kar jemali vid. Zgodilo se je, da je mimo te votline šel kralj Matjaž s svojo vojsko. Votlina mu je bila zelo všeč, zato se je odločil, da bo tu prebival. Vse bi bilo v redu in prav, če ne bi za votlino izvedeli Turki. Pridivjali so v našo deželo in hoteli iztrgati kralju Matjažu bleščeči zaklad iz rok. A kralj Matjaž se ni dal kar tako, zato so Turki poskusili z zvijačo. Na dan odločilne bitke so s skalami zgradili vse izhode iz votline. Ko je kralj Matjaž to opazil, se je tako razsrdil, da se je začela gora podirati. Z bliskom in gromom se je odprla votlina in iz nje je stopil kralj Matjaž s svojo vojsko. Z enim zamahom je pokončal zbegane Turke in se zopet umaknil v votlino, kjer še danes spi (Burja 1986/87, 9).«

Vipavci pripovedujejo, da visi izpod stropa Matjaževe dvorane velik meč in da od njega kapa kri v velikansko skledo stoječo na tleh. Kadar bo ta skleda polna, tedaj se prebudi Matjaž (Kelemina 1997, 50). Na izročilo o odrešilnem spečem vladarju v votli gori so se navezale že sibilinske prerokbe, mesijanska pričakovanja te vrste so bila v Evropi razširjena v času križarskih vojn, okrepila pa so se v 16. stoletju (Šmitek 2004, 52). Izročilo o spečem kralju Matjažu, ki bo s svojo vojsko pridrl iz votle gore na naš svet, ko bo napočil pravi trenutek za začetek nove dobe, kaže na ciklično pojmovanje časa. Po katastrofi se življenje ponovno obnovi. Takšna katastrofa, ko je kralj Matjaž že posredoval, so bili Turki. Ker je podzemna jama prisposoda svetega in absolutnega, je pogosto polna zakladov–vode (Šmitek 2004, 48).

Podrta gora naj bi se zvalila navzdol že v rimskih časih (Postojinsko okrajno glavarstvo 1889, 224), medtem ko prevladujoče ustno izročilo navaja, da je do katastrofe prišlo v srednjem veku. Marmor so menda kopali dolga stoletja, do leta 1916. Pred kakimi 350-imi leti se je Gora podrla zaradi potresa in je zasulo pri tem veliko rudarjev (Černigoj 1999, 179).

Kako se je gora podrla, pripoveduje tudi zgodba, v kateri je čevljar z zvijačo ugnal hudobnega škrate Fifija:

»Fifi je hotel trgovčevo hčer Francko, ki pa je bila že zaročena z mladim čevljarjem Janezom. Janez je škrate poiskal in mu čevlje premazal z lepilom. Prevarani škrate se je še isti večer izselil. Na vrhu gore se je ustavil in naredil silen vihar, da so skale padale po strmini navzdol. Vas je na srečo ostala nepoškodovana. Vaščani se še sedaj hvaležno spominjajo Janeza, ki je rešil svoje dekle in vas. Spomin na ta dogodek je še viden, saj je pod vrhom gore mnogo skal, ki so nastale ob neurju (Mladi Vipavec, 1979/80, 29–30).«

Kot vidimo, je rušenje gore v izročilu prisotno tudi v drugačnih različicah, zato je tu vprašljiva zgodovinska resničnost motiva Turkov. Turških motivov v ljudskem izročilu je veliko in iz nekaterih je mogoče sklepati, da »turški čas« simbolno predstavlja kaotično obdobje, čas pred »našim« (Hrobat 2010, 54).

V zaledju vasi Šturje, ki je danes del Ajdovščine, se pogosto pojavlja motiv velikana. Velikani so nadnaravna bajeslovna bitja, ki utelešujejo naravne moči in predhodniki ljudi ter tudi bogov (Kropej 2008, 1999). V Primorju, naj bi Slovani, ki so sčasoma asimilirali staroselce, sledove pred svojim prihodom razlagali kot ostanke bivanja velikanov (Hrobat 2010, 48). Hrib Školj je nastal, ko se je utrujeni velikan ulegel, da bi počival. Med njegovim počitkom je pričela pihati močna burja, ki je nanekesa na velikan pesek in drug material⁴. Podobno motiviko lahko zasledimo na Britanskem otočju, kjer so se velikani spremenili v goro in zaspali, da bi dočakali lepše čase (Kropej 2008, 199). Velikani lahko nastopajo kot prijazni ali pa so ljudem sovražni. V Vipavski dolini se ravno njim pripisuje zasluge, da so ljudje dobili vodo:

»Velikan je žejen iskal vodo in v spanju so mu vile povedale, kje naj koplje, da bo našel vodo. Pri delu je tako vzdihoval: »Hu, hu, hu...«. Palčki so ga gledali (v nekaterih verzijah so tudi oni kopali, op. a) in ga vzpodbujali: »Belj, belj, belj...« (bolj, op.a.). Tako je voda, ki je pritekla ven, dobila ime Hubelj⁵.«

»Velikan se je spotaknil ob skalo, izpod katere je pritekla studenček, in padel na trebuh. Popil je vso vodo, ki je pritekla, zato ga je pogumen pastirček pregnal. Tako je vas Lozice dobila potok Močilnik (Mladi Vipavec, 1982/83, 36).«

⁴ Povedala Kaja Rustja, roj. 1997, Šturje; Zapisala Tina Kompare (13.10.2007).

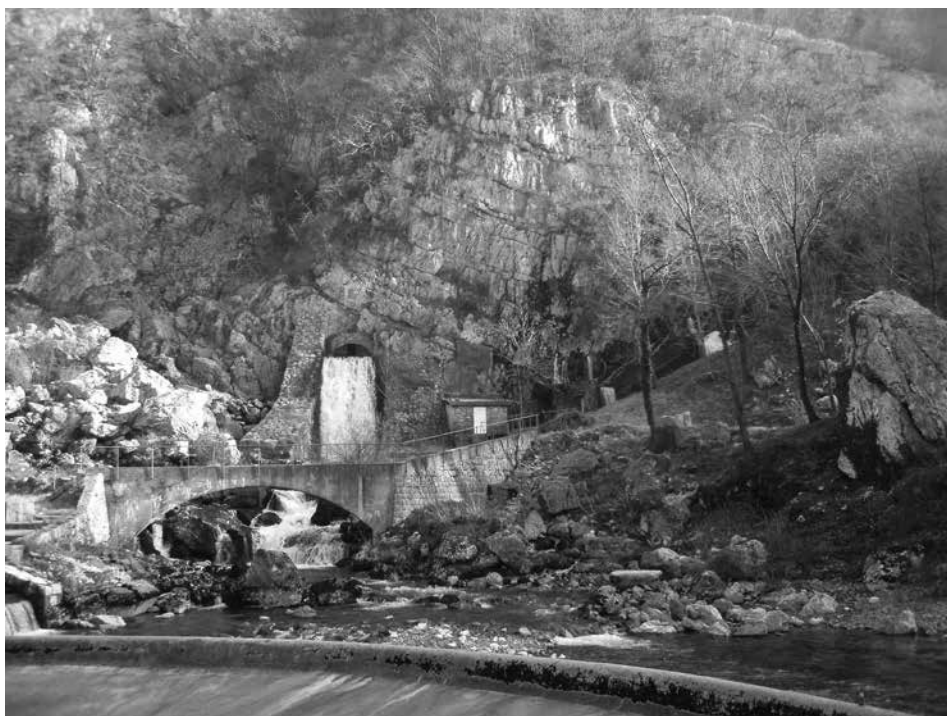
⁵ Povedal Andraž Kravos, roj. 1990, Šturje; Zapisala Tina Kompare (13.10.2007).

Velikani so tudi skušali vplivati na vodni izvir:

»Velikan je hotel narediti velik jez, v katerem bi bil gospodar nad vsemi. Padel je v rečni tok, ki ga je potegnil na dno razburkane reke. Palčki so žalovali za njim, čeprav jim je storil veliko hudega. Spomnili so se velikanovega stokanja in reki dali ime Hubelj (Burja, 1986/87, 11).«

Kot vidimo, se v pripovedih o velikanu pogosto pojavljajo tudi palčki, ki so za razliko od škratov ponavadi prijaznejši in človeku pomagajo pri delu. Po ljudskih prerokovanjih naj bi bili naši predhodniki velikani, za nami pa bodo prišli ljudje, ki bodo veliki kot naš palec (Kropej 2008, 267).

Potok Hubelj ima močan izvir (slika 5), najverjetneje odtok podzemnega jezera v skalnih stenah Kovka, ki ga prebivalci imenujejo »Naša gora« in spada pod Šturje (Müller 1909, 674). Ob Hublju po ljudskem izročilu ni bilo nobene naselbine, le neki puščavnik si je izbral to samoto za svoje bivališče na mestu »Jeremitovše«, ki se še dandanes imenuje po njem (Plesničar 1998, 88). Ovce in koze so se svobodno pasle po skalnatem pobočju na obeh straneh hubeljske drče nad Luknjo in Staro Babo tja gor do dol-otliških in kovških obrobnihih grebenov. Skalnata vzpetina Stara Baba, ki se dviga nad Šturjami je zanimiva že zaradi svojega imena, ki je navadno vezano na različne šege in navade. Oronim Baba se pojavlja povsod tam, kjer je mogoče zaslediti staro slovansko naselbinsko imenoslovje (Šmitek 2004, 238). V slovenskem jeziku lahko označuje staro žensko, demona, čarovnico, suho, usahlo rečno strugo ali sotesko, teman oblak, ki prinaša nevihto z dežjem in mokrim snegom, pojavlja pa se tudi v snovni ljudski kulturi (npr. zadnji snop

Sl.5: Izvir Hublja.

pri mlatvi). Po mnenju Rudolfa Badjure naj bi se v toponimih Baba in Mož ohranile sledi nekdanih verovanj v mitična bitja, ki so poosebljala smrt, zimo, mraz in neurje (Badjura 1953, 132–134). Pastirsko izročilo o kamnitih Babah le-te povezuje z vodo, rodovitnostjo, plodnostjo (Šmitek 2004, 238). V bližnjih vaseh (Budanje, Lokavec), je bilo zabeleženo izročilo, ki pravi, da je potrebno poljubiti oz. pljuniti »šmrkavo« babo (Horvat 2010, 198). Na Stari Babi nad Šturjami naj bi se mladi zbirali na jurjevo, kurili kres (še danes) ter plesali (Hrobat 2010, 198–200). Pogosto stojijo monolitne Babe na mestih, kot šturska, s pogledom na celotno dolino ali zaliv ter v bližini arheoloških najdišč (Hrobat 2010, 205). Babo lahko umestimo v staroslovanski mitični sistem s pomočjo njene povezave s Perunom, bogom gromovnikom. V neposredni bližini Stare Babe ste dve ledini, Mali in Veliki strel, ki po imenu namigujeta povezanost s strelami ter vrhovi kot so Požgani grič, Suhi vrh in Sinji vrh (Hrobat 2010, 216).

Danes za nenavadno poimenovanje vzpetine obstaja še eno izročilo:

»Domačinka se je zaljubila v francoskega vojaka, ko so bili tukaj v času Napoleona. Sestajala sta se na tej skalni polici. S premikom vojske je odšel tudi vojak. Ženska je dolga leta hodila jokat gor za svojo ljubeznijo. Že ostarela se je nekega dne napila in se vrgla dol. V spomin nanjo so domačini začeli ta kraj imenovati Stara Baba.«

Kronološke okvirje, kot je npr. francoska zasedba, si kolektivni spomin večkrat izposoja od zgodovinskega spomina ter tako umesti lokalne dogodke v dogodke širše skupnosti (Hrobat 2010, 54). Zgodba nekoliko spominja na Devinsko zgodbo ter tamkajšnji »devin skok«, pri čemer naj bi na dekle, ki je skočilo z gradu, spominjala okamenela Baba na klifu nad morjem (Hrobat 2010, 217). Zanimivo, da se motiv devinega skoka po vsem slovanskem svetu navezuje na toponime z imenom Devin skok, ki so pogosto povezani tudi s toponimom ali izročilom o Babi (Šmitek 2008, 21–22; Hrobat Virloget 2014, 104), kar se potrjuje tudi v izročilu o Stari Babi nad Šturjami. Vsekakor je mogoče v tovrstnih izročilih prepoznati staroslovanske, celo predslovanske predstave o ženskem mitskem liku (Hrobat Virloget 2013; 2014).

Nanos – sveta gora

Nad celotno Vipavsko dolino kraljuje Nanos. Iz razlage imena sklepamo, da je Nanos zemljepisno ime, ki hoče označiti tamkajšnja tla z ozirom na geološko sestavo ob vznožju gore. Ob vznožju doline je nanos, ki obsega včasih za cele hribe visoke sklade raznega gorskega drobirja. Na enem izmed takih stoji cerkvena svetega Miklavža, zraven katere je štirivoglata skala (Štrekljeva zapuščina 8/106):

»Okoli te skale so štirje hrastiči. Noter, pravijo, leži en kralj, ki so ga v vojski ubili, v treh trugah: železni, srebrni in stekleni. Kralja varuje črn pes (Pegan, Černigoj 2007, 148).«

V župnijski kroniki je bilo ob koncu prejšnjega stoletja zapisano, da cerkev obiskujejo tudi tisti, ki iščejo pri njej zaklad. V inventarju o glavni imovini cerkve iz l. 1922 je zabeleženo, da so leto prej zlikovci, kopali pod oltarjem in ga tako izpodkopali, da je le za las manjkalo, da se nastavek ni podrł (Rosa 1996, 224).

Izročilo o pokopanemu kralju v treh krstah med štirimi drevesi na Nanosu je zelo podobno številnim izročilom o Atilovem grobu. Omenjena drevesa so simbol prebivališča mrtvih, saj se v ikonografiji paradiža pojavljajo drevesa in vodni izvir. Oba motiva sta vključena v sklop izročil o Atilovem grobu. Takšne stereotipne podobe o onostranstvu so

Sl.6: Nanoška planota (pogled iz Vrabč).

prevladovala v arhaičnih kulturah od Indije in Bližnjega vzhoda do Evrope (Šmitek 2004, 158). Tako kot v izročilu iz Tolmina, je pokojnik pokopan v treh krstah, železni, srebrni in za razliko od tolminske zlate, se tu pojavi steklena. Tudi na Krasu ima skoraj vsaka vas svoj Atilov grob (Hrobat 2010, 57–59). Pokop vladarja v treh kovinskih krstah spada v evrazijsko dediščino (razširjeno od Kitajske in Mongolije do Panonske nižine) (Šmitek 2004, 283). Tri kovine so simbolizirale tridelno potovanje duše v onostranstvo. Kompleks Atilovega groba naj bi bil zgolj profanacija predkrščanskih predstav o deželi umrlih (Šmitek 2004, 280–281). Ko so se pod vplivom krščanstva sesule stare kozmološke predstave, so se z motivi dreves, vodnjakov in krst začele povezovati zgodbe o zakladih. Ti zakladi v ustnem izročilu ustvarjajo predstavo, da prihajajo iz onostranstva in vzpostavljajo točko v krajini, ki presega meje zemeljskega (Hrobat 2010, 59). Pogosteje so locirani na srenjskih mejah (med Nanosom in Vipavo v konkretnem primeru) in zaznamujejo mejnike v prostoru.

Ljudje so bili včasih trdno prepričani, da so v belih skalah, v spodmolih, ki se vidijo s ceste, živele bele žene (Drašler Cerar 2003, 67). Bele žene (tudi vile, želik žene itd.), ki ji srečamo tudi na Vrhku (nad Sanaborom), na Pisanem školju (nad Višnjami) ter pri Malem školu (v Vodicah) in imajo v ljudskem izročilu predvsem negativne lastnosti. Ambivalentna narava vil je povezana z antitezo bogastvo-nesreča (Kropej 2008, 236).

Če se po cesti iz Sanaborja podamo na Nanoško planoto (slika 6), se cesta ob vznožju dveh hribov, Orlovškega in Devinskega, razcepi. Hriba sta enake velikosti ter oblike, med njunima vrhovoma pa je zgolj pol kilometra oddaljenosti. Zanimivi sta poimenovanji, v katerih lahko zopet prepoznamo, kot pri Stari Babi nad Šturjami, povezavo s staroslovanskimi mitičnimi božanstvi. V orlu, ki navadno kraljuje na vrhu svetovnega drevesa, lahko prepoznamo Peruna, boga gromovnika (Katičič 2008, 79). Kraju, kjer je po pripovedi lovec ustrelil orla, so rekli Orlovški hrib. Puščica se je orlu z vso silo zarila globoko v telo, ki je potem kot kamen priletelo na zemljo in okamenelo. Iz njegove krvi zraste čudežna roža orlica (Medvešček 1992, 99). Pastirji so pogosto posedali na kamnitem orlu, da bi jih ta ponesel v deželo izobilja. Toda to se bo zgodilo tistemu, ki bo na Nanosu našel rožo orlico (Černigoj 1999, 185–1869).

Zgodba o Orlovškem hribu spominja na njeno bolj poznano različico s področja Triglava o Zlatorogu in triglavski roži. Tako na Nanoški planoti kot na sosednji Trnovski, se pojavlja tudi motiv Zlatoroga:

»Da bi dobili zlati rog, so lovili runje (koze) z zlatimi rogovi s pomočjo mardruha. Ošiljen kol so obkrožili s tremi mušnicami (Šavli 1994, 377).«

Zlatorog je nosilec zlatega roga, ki ga hočejo vsi imeti, saj prinaša srečnemu najditelju srečo in izobilje, pripadajo mi vsi zakladi, ki jih čuva večglava kača (Kropej 2008, 120). Nedvomno je povezan z rogom izobilja, ki so ga kot pridelek imela zlasti antična božanstva zemlje (Pluto, Gaja, Fortuna...). Različne zgodbe o Zlatorogu se pojavljajo na širšem primorskem območju⁶. Tovrstne povedke verjetno kažejo na okolje, kjer je bil lov zelo razvit. Zdravilna zelišča se pojavljajo še na drugi strani Nanoške planote:

»Skoraj že na Suhem Vrhju je skala, v katero je vrezana podoba. Tej podobi so rekli Pihnje. Ko so bili ljudje še nepismeni, so pogosto hodili v Pihnje in tam prosili za zdravje, srečo, kruh in še kaj. Vsa zelišča, nabrana nad Pihnjem, so bila zelo cenjena in močna ter bolj zdravilna od drugih (Penko 2007, 80–81).«

Rože s čudežno močjo, ki rastejo sredi nedostopne divjine, so povezane s predstavo o rajskem vrtu. Rožni vrt je prebivališče pokojnikov. Zdi se torej, da je v izročilu skrito pojmovanje Nanosa kot svetovne gore, središča sveta, sedeža bogov in bivališča duš izjemnih ljudi, ki jih bogovi povabijo k sebi (Šmitek 2004, 280).

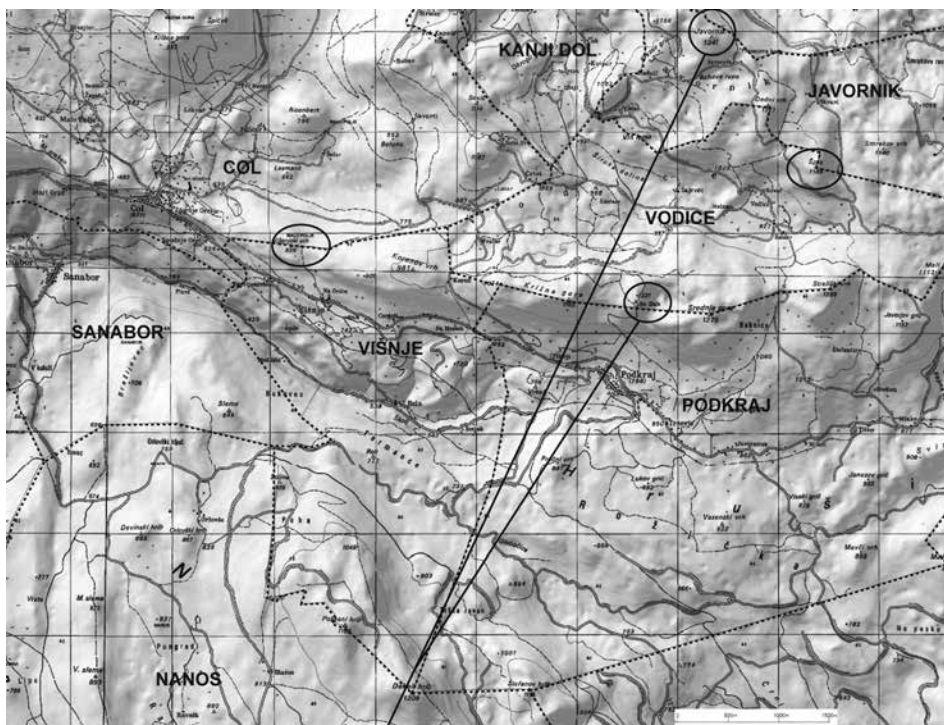
Izročilo o pastirju, ki premaga nanoškega povodnega moža, potrjuje razumevanje Nanosa kot bivališče bogov. Vedomec, ki v našem primeru nastopa v obliki povodnega moža, je gospodar vode. Ena različica zgodb o morju na Nanosu pravi, da je bil hrib celo preplavljen z morjem:

»V njem je živel povodni mož, ki ni imel usmiljenja z ljudmi. Pastir, pogumen mladenič, se mu je postavil po robu. Palček, ki mu je pastir nekoč rešil življenje, mu je dal čarobno tekočino za okamnitev. Povodni mož pastirja ni mogel videti, saj je imel slabe oči. Mladenič ga je s svojim zasmehovanjem zvabil na visoko skalo, kjer si je povodni mož odpočil od hitre hoje. Mladenič je izkoristil priložnost in mu za vrat zlil čarobno tekočino. Mož je v trenutku okamenel. Skala, na kateri je sedel, se je nagnila. Nastala je velika odprtina, v katero se je zlilo nanoško morje (Mladi Vipavec 1982/83, 37).«

Na Nanos se navezujejo izročila o katastrofalni povodnji. V notranjosti naj bi skrival tolikšno količino vode, da lahko poplavi celotno Vipavsko dolino (Hrobat 2010, 151–152). Hrib naj bi stal na sedmih, devetih ali trinajstih stebrih, kar ga povezuje s starimi kozmogonskimi miti, v katerih se zamišlja, da Zemlja sloni na štirih stebrih ali s kozmogonskimi miti o svetovnih poplavih (Hrobat 2010, 153).

V ta okvir se lepo prilega izročilo o brlišku (slika 7), ki po slovanskem verovanju tudi čuva zaklade. Zgodbe o brlišku so pogoste na Nanosu in v okolici Podkrajja, saj po izročilu ta mitološki plazilec »leti« oz. ima svojo pot med tema dvema krajema. Brzoliška oz. brliška je v Podkrajju videlo več ljudi. Videli so ga pri nabiranju malin proti Svetemu Duhu, na cesti pri Hudi peči ter prav na vrhu Svetega Duha. Kosci gor na podkrajjskih senožetih so videli sled, ki se je vlekla od Svetega Duha čez Belo in gor naprej proti Nanosu (Černigoj (ur.) 2002, 361–362, 364). Na enem skalnem grebenu v okolici vasi Višnje so tudi že videli bazališka (Černigoj 1988, 104–116) ter pri Vodica (Černigoj 1988, 104–116).

⁶ Zgodbe o zlatorogu je Pavel Medvešek zabeležil v Drežnici nad Kobaridom, Gorenjem Lokovcu nad Čepovanom, Črnem vrhu nad Idrijo, Harijah pri Ilirski Bistrici, Studenu pri Postojni...

Sl.7: Kraji, kjer je prisoten brliški (označeno s krogi).

Obstaja tudi pripoved o kači, ki hodi z Javornika na Nanos, kjer ji zrastejo krila, da lahko spet odleti na Javornik:

»Nekateri so jo menda videli, ko so žagali krle na Nanosu. Do Podkraja je z Nanosa en kos poti in so prenočili kar tam. Vsako jutro jih je zbudilo žvižganje in brlizganje prav blizu barake. V zmoti da gre za velikega modrasa, so proti njemu zalučali kamen. Tisto je švignilo dol po bregu, zgornji del žgota je imelo vzdignjen, zdelo se je, da gre kar po zraku, tako hitro je šlo. Najstarejši med delavci je pozneje povedal, da je to bil brliški, ki ima v glavi nad zobmi diamant (Černigoj 1988, 110–111).«

Brliški ima telo kot kratka debela kača, poraslo s sivkasto dlako, glava je ploščata z velikimi očmi, na sredi glave pa ima rdečo rožo kot petelin, v glavi ima skrit diamant. Ime brliški, brzeliški, bazališki, brzoliški naj bi dobil po predrljivem piskanju oz. brlizganju (Černigoj 1988, 105). Pri južnih Slovanih so bili liki, nastali s kombinacijo petelina in kače, uporabljeni kot zaščitno sredstvo proti nečisti sili (Radenković 1996, 158). Zdi se, da je bajno bitje prevzelo osnovne funkcije zmajev, živečih v notranjosti gora. Kot čuvaj zakladov in gospodar vode bi lahko bil darovalec dobrin in rodovitnosti (Hrobat 2004, 74). Kače se pojavljajo na mejah posesti ali pa povezujejo dve vasi, kot kaže primer iz Rodiške Ajdovščine (Hrobat 2010, 91). Na opazovanem območju je bil motiv brliška prepoznan samo na pasu med Javornikom in Nanosom. Dve liniji, ki jih kača ustvarja, potekata od mejnikov (Javornik je mejnik javorniške srenjske meje; Sveti Duh je mejnik Podkraja) do Nanosa. Glede na to, da gre za povezovanje markantnih točk v prostoru in sorazmerno skladnost navideznih linij z dejanskim potekom srenjske meje, ima morda kača v obrav-

navanih primerih funkcijo razmejevanja. Kača na meji ustvarja simbolno črto, rezo v prostoru, ki omogoča stik z onostranstvom (Hrobat 2010, 105). Zanimivo je, da se tudi s kraške strani pojavlja podobno izročilo; velikanska kača z Vremščice, naj bi se namreč plazila od ene do druge gore (Hrobat 2010, 151).

Ustno izročilo, ki se pojavlja v povezavi z Nanosom, dopušča domnevo o pomembni vlogi te planote v verovanju pred prihodom krščanstva. Motivi gore polne vode, belih žen, čudežnih zelišč, stebrov in mitični kači podpirajo tezo o Nanosu z mitično vlogo kozmične gore na regionalni ravni (Hrobat 2010, 153). Mogoče se je del simbolnega pomena ohranil s cerkvijo sv. Hieronima (tudi Jeromna), ki je nameščena točno na srenjsko mejo z Lozicami. K omenjeni cerkvi romajo verniki vsako leto na binkoštni ponedeljek (Vidrih Lavrenčič 2004, 23), ki je Marijin praznik. Podobno so na Krasu romali za Marijine praznike vrh Gure nad Plešivico, ki jo izročilo tudi povezuje s »svetovno goro« (Hrobat 2010, 149).

Zahvala

Najlepše se zahvaljujem Katji Hrobat Virloget za spodbudo in številne nasvete.

Literatura

- Badjura, R. 1953. Ljudska geografija. Terensko izrazoslovje, Ljubljana.
- Burja 1986/87. Glasilo učencev Osnovne šole Danila Lokarja, Ajdovščina.
- Ciglenečki, S. 1999. Late traces of the Cults of Cybele and Attis. The Origins of the Kurenti and the Pinewood Marriages (»Borovo gostovanje«). – *Studia mythologica Slavica* 2, 21–31.
- Černigoj, F. 1988. Javorov hudič, Kmečki glas, Ljubljana.
- Černigoj, F. 1999. Znamenje na Gori, samozaložba, Ajdovščina.
- Černigoj, F. (ur.) 2002. Semenje javorovo 1978–1998, Izbor iz prvih dvajsetih let Javorovega lista, šolskega glasila osnovna šole Col, Col.
- Drašler Cerar, I. 2003. Ljudsko izročilo: Bele žene, kače in vremenar z Nanosa. – *Gea* 13, 9, 67.
- Hrobat, K. 2004. Ustno izročilo o lintverju kot indikator ritualnega prostora antične skupnosti Ajdovščine nad Rodikom. – *Studia mythologica slavica* VII, 63–78.
- Hrobat, K. 2007. Use of oral tradition in archaeology: The case of Ajdovščina above Rodik, Slovenia. – *European Journal of Archaeology*, 10/1, 31–56.
- Hrobat, K. 2010. Ko Baba dvigne krilo. Prostor in čas v folklori Krasa, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.
- Hrobat Virloget, K. 2013. The snooty Baba in the landscape of Karst, Slovenia: About a Slavic ambivalent female mythical figure. – *Cosmos* 29, 141–171.
- Hrobat Virloget, K. 2014. Deva, Baba in Triglav v mitskem izročilu v pokrajini. – *Sodobnost* 78/1, 98–117.
- Hrovatin, I. M. 2007. Izročilo o jezeru in zmaju kot kozmogonski mit. – *Studia mythologica slavica* X, 105–113.
- Katičič, R. 2008. Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine, Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb–Mošćenička Draga.

- Kelemina, J. 1997. Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva z mitološkim uvodom, Založništvo Humar, Renče.
- Kompare, T. 2008. Arheološka topografija in zgodovina območja nekdanjega vipavskega gospostva, Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. Oddelek za arheologijo.
- Kos, M. 1954. Srednjeveški urbarji za Slovenijo, Viri za zgodovino Slovencev, Knjiga tretja, Zvezek tretji, Urbarji Slovenskega Primorja, II. del, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana.
- Kropej, M. 2008. Od ajda do zlatoroga. Slovenska bajeslovna bitja, Mohorjeva založba, Celovec–Ljubljana–Dunaj.
- Medvešček, P. 1992. Skrivnost in svetost kamna. Zgodbe o čarnih predmetih in svetih znamenjih na Primorskem, Založništvo tržaškega tiska, Trst.
- Mencej, M. 2013. Sem vso noč lital v krogu. Simbolika krožnega gibanja v evropski tradicijski kulturi. *Studia mythologica Slavica–Supplementum* 7, Založba Znanstveno–raziskovalnega centra, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.
- Mladi Vipavec 1979/80. Glasilo učencev Osnovne šole Draga Bajca, Vipava, letnik 10/1, 29–30.
- Mladi Vipavec 1982/83. Glasilo učencev Osnovne šole Draga Bajca, Vipava, letnik 13/1, 36–37.
- Müllner, A. 1909. Geschichte des Eisens in Inner–Österreich von der Urzeit bis zum anfang des XIX. Jahrhunderts, Wien und Leipzig, 674.
- Novaković, P. 2003. Osvajanje prostora. Razvoj prostorske in krajinske arheologije, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
- Pegan, A. in Černigoj, F. (ur.) 2007. Indija Komandija. Prozna ljudska besedila z Vipavskega, Goriškega, s Krasa in Tolminskega iz 19. stoletja, Založba ZRC, Ljubljana.
- Penko, A. 2007. Naše korenine. Sledovi davnine na obrobju Pivškega, Galerija 2, Vrhnika.
- Plesničar, P. 1998. Ajdovščina–pogled v njeno preteklost. Komentirana objava zgodovine Ajdovščine in Šturij, Pokrajinski arhiv, Nova Gorica.
- Postojnsko okrajno glavarstvo: zemljepisni in zgodovinski opis, spisali in izdali učitelji v okraji, Postojna 1889, ponatis Galerija 2, Vrhnika 2003.
- Radenković, L. 1996. Simbolika sveta u narodnoj magiji Južnih Slovena, Beograd, 158.
- Ramovš, M. 1975. Romarski vrtec. – *Traditiones* 4, 47–78.
- Rosa, J. 1996. Umetnostna dediščina kraja in okolice. – Št. Vid–Podnanos, Zbornik prispevkov o kraju in njegovi zgodovini, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, Nova Gorica, 200–224.
- Šavli, J. 1994. Slovenska znamenja, Založba Humar, Gorica–Bilje.
- Šmitek, Z. 1998. Kristalna gora: mitološko izročilo Slovencev, Ljubljana.
- Šmitek, Z. 2004. Mitološko izročilo Slovencev. Svetinje preteklosti, Ljubljana.
- Vidmar, L. 2004. Leksikon cerkva na Slovenskem. Škofija Koper. XI Dekanija Vipavska 1, 2, Ljubljana.
- Vidrih Lavrenčič, L. 2004. Sv. Socerb nad Podrago, Tiskarna Janežič, Nova Gorica.

The symbolic landscape in the wider area of the upper Vipava valley

Tina Kompare

The area considered in this contribution includes Upper Vipava Valley, the edge of Trnovska plateau, and the Nanos plateau. The motifs in oral tradition from the valley vary: that of the Turks is very frequent; it mostly appears under foot of Trnovska plateau. However, this motif should not be connected with the historical Turks, but with the time that was organised in a different manner. The story about Rebrow from Sanabor seems a bit more archaic, and in it we can recognise elements of the narrative about Kurent. The occurrence of water springs (Hubelj, Moèilnik) are attributed to the giants, which are, in spite of this, marked as unfriendly. Despite the motif of a lake is occurring on both plateaus and in the valley, the interpretation of it differs according to the location. The lakes in the valley, in Ustje and Sanabor, were dried out; in the case of Sanabor Lake, this was as a punishment from gods. They can be interpreted as markers of frontiers. Both lakes in mountains are considered to be threats for the valley, since they can cause floods. Moreover, the tradition and topographic names that appear in the connection with the previously mentioned water-rich mountains are of interest. The motifs of baba, Deva and the god of storms suggest the Old Slavic mythical system (Perun, Veles, Mokoš). The thesis of Nanos as a “world’s mountain” is supported by the emergence of white wives, herbs, columns and *brliški*, a mythical keeper of treasures. This mythical snake travels to Nanos from the side of Trnovska plateau and from the karst side (from Vremščica). We can summarise that in the case of Šturje we are dealing with holy mountain of a local importance, while Nanos is regionally recognised as such.